

Prof. Dr. Semavi Eyice

TARİHDE HALİÇ

**İstanbul Teknik Üniversitesi
İstanbul Geoteknik Su ve Çevre Mühendisliği
Sorunları Araştırma Grubu
Sempozyumları No. 1**

**Haliç Sempozyumu
10 - 11 Aralık 1975**

**İSTANBUL
1975**

xs No: ab285
er No: ab281

ÇEKÜL KÜTÜPHANESİ

DEMİRBAŞ NO. 06285

SINIFLAMA NO.

06281

BAĞIŞCI

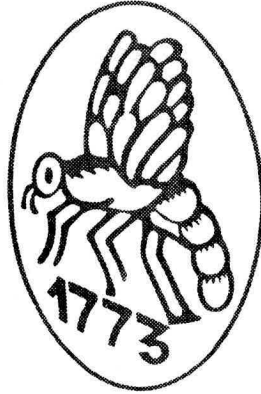
GELİŞ TARİHİ

İSTANBUL TEKNİK ÜNİVERSİTESİ

İnşaat Fakültesi
İstanbul Geoteknik Su ve Çevre Mühendisliği
Sorunları Araştırma Grubu
Sempozyumları No. 1

HALİÇ SEMPOZYUMU

10-11 Aralık 1975

TARİHDE HALIÇ

Prof.Dr. Semavi EYİCE
İ.Ü. Edebiyat Fakültesi

İlkçağ yazarlarından Miletos'lu Hesykios, Alibey ve Kâğıthane dereleri arasında, bunların tam Haliç'e döküldükleri yerde yükselen tepenin üstünde Byzantion'un efsanevi kurucusu Byzas'ın annesi olarak kabul ettiği Keroessa'nın doğduğunu ileri sürer. Haliç eski adı olan Keras'ı böylece İo'nun kızı Keroessa'dan almış olmaktadır. Aynı husus sonraları VI. yüzyılın tanınmış yazarı Prokopios tarafından da tekrarlanmıştır. Tanrı Zeus'un sevgilisi İo, bir inek haline getirildikten sonra, Zeus'un karısı Hera'nın musallat ettiği taundan kaçarken Haliç'in ucundaki tepede Keroessa adı verilen kızını doğurmuştur. Su perisi Semestra tarafından büyütülen Keroessa'nın da deniz tanrısı Poseidon'dan doğurduğu ve kaynak perisi Byzia'nın beslediği Byzas, Byzantion'u kurmuştur. Fakat Keroessa adındaki ssa ekinin M.Ö. III. binyıldaki eski Anadolu yer adlarında çok raslanan bir özellik olduğu dikkatten kaçmamaktadır. Bu efsane İlkçağın, her şeyi Mitologya efsanelerine bağlayan davranışının bir işaretidir. Ancak bunda gerçeğin payını da sez-
mek mümkündür. O da İstanbul'un ilk yerleşmesinin etrafı verimli topraklarla çevrili olan, bol balık avı sağlayan ve denizcilere çok geniş ve çok emin bir sığınak olan Haliç'in yukarı ucunda olduğudur. Kolonizasyon yerleşmelerinin de bilhassa kıyılardan içeri giren koylarda ve akarsu kenarlarında olduğu da bu vesile ile gözönünde tutulmalıdır.

İstanbul'un üzerinde kurulduğu üçgen biçimindeki yarım adayı kuzeýden sınırlayan Haliç eski Yunan yazarları tarafından Keras yani boynuz olarak adlandırılmıştır. Batılılar sonraları bunu Altınboynuz'a çevirmişlerdir. Halbuki Roma çağı yazarlarında Plinius ile Ammianus Marcellinus'dan öğrenildiğine göre, Altınboynuz (Khrysokeras) Haliç'in değil, doğrudan doğruya İstanbul yarımadasının adıdır. İlkçağ yazarlarından

M.Ö.II. yüzyılda yaşayan Polybios ve Strabon Haliç'i, İstanbul boğazının arazi içine uzanan bir koyu, bir kolu olarak görürler. Tam milâd yıllarında yaşayan Amasya'lı Strabon topraklar içine 60 stad boyunca giren bu koyun bir geyik boynuzu gibi olduğunu kollara ve koylara sahip bulunduğunu ve bunlara akıntının sürüklediği palamut balığının gayet bol ve elle bile toplanabilecek kadar kolay tutulduğunu bildirir. Bizantion'lu Dionysios ise Haliç'in mükemmel ve çok güvenilir bir iç liman olduğunu belirttikten başka ilkçağda iki kıyıda rastlanan önemli yapıların adlarını vererek bunları tarif ve tasvir eder, bu surette iki kıyının bazı tabii özellikleri ile çeşitli yerlerin eski adlarını da öğrenmek mümkün olmaktadır. Perslerin İstanbul önlerine geldiklerinde tahrip ettikleri Hera mabedi Eminönü'ne hâkim bir yükseklikte, Hades mabedi ise onun az ötesinde bulunuyordu. Süleymaniye yamacı ise Skiros kayalıkları olarak adlandırılıyordu. Bunun eteklerinde kıyı balık avına çok uygun oluşunda Kukla olarak adlandırılmış ve burada bir Atena mabedi yapılmıştı. Az ileri Unkapanına inen vadinin ucunda evvelce mevcut olan ve Melias denilen koy ise balığın en bol olduğu yerdi. Bu bölgede bir Zeus mabedi yükseliyordu. Fener'e doğru denize dik olarak inen bir burundan (Mellapokopsas) sonra gelen Hippenidas ve Peraikos adlı koylar da balık bakımından zengindi. Az ötedeki Blakhernai nin ilerisinde ise rüzgârlardan emin bir kıyı olan Kamara'dan itibaren Sapra thalassa (= sapos : kokmuş, pis, bozuk, deniz) denilen bölge geliyordu ki, burası iki akarsuyun Haliç'e döküldükleri ve çamurlarını getirdikleri bataklık bir bölge idi. Bugün buralarda da Yılan adaları denilen yassı adacıklar türemiştir. Haliç'e akan iki sudan Batıdaki bugünkü Alibey deresi Kydaros, doğudaki Kâğıthane deresi ise Barbyzes olarak adlandırılmıştı. Bu ikisinin Haliç'e kavuştukları yerde ve aradaki bugün Silivri tepesi denilen yükseklik üstünde Semestra adına bir sunak bulunuyor ve tepe de Keroessa'yı büyüten kaynak perisinin adı olan Semestra adı ile anılıyordu. Buradaki Semestra sunağının İstanbul'daki ilk yerleşmenin hatırasını sürdürdüğüne ihtimal verilebilir.

Hasköy sırtlarında Hero Nisaios'un adına bir sunağın eteklerinde iyi balık tutulan bir kıyı uzanıyordu. Bunun daha güneyindeki içeri oldukça giren Aktis koyuna Keison (Meison veya Peison) denilen Kasımpaşa deresi akıyordu. Khoiragria denilen daha güney bölge ise bu adı burada sık ormanlık içinde yaban domuzunun çok olmasından dolayı almıştı. (Khoiros=domuz), Sykai (= İncirlik) olarak adlandırılan ve ileri çıkan bir tepe halinde olan Galata ise Haliç'i Boğaziçine bağlıyordu ve tarih içinde başlıbaşına bir şehir gibi gelişmiştir.

İlkçağın Haliç'i sakin tertemiz denizi ve girintili, çıkıntılı yamaçları yeşillikler ve ormanlar ile kaplı küçük koylar ile bezenmiş sakin bir kanal idi. İlkçağda Haliç, o devrin ihtiyaçlarına ve nisbetlerine göre fazla geniş ve derin olduğundan bütünü ile bir liman görevi görmüyordu. Ancak kıyılarıdaki koylar bu gayeye hizmet ediyordu. Haliç o devrin insanları için verimli ve emin bir iç denizden ibaretti. Yamaçların tepelerinde yer yer mabed ve sunakların mermer kitleleri yükseliyor olmalı idi. Yerleşmenin Haliç'in sonunda bir yerde veya bir kaç yerde olduğunu sanmak doğru olur. Herhalde Sarayburnu bölgesindeki bir yerleşmeden başka, Haliç'in sağladığı geniş imkanlardan faydalanan bazı yerleşmeler onun kıyılarında kurulmuş olmalıdır. Bu yerleşmelere dair bugün belirli hiç bir iz yoktur. Ancak 1949'da Silâhtarağa'da Roma devrine ait bir yapının temelleri, bir mymphaion veya bir sunak ile mermer heykel kalıntıları ile Alibey köyünün Soya merası denilen yerde define arayıcılarınca bulunan bazı mahzenler, mezar odası ve M.Ö.II. yüzyıla ait mezar steli ile son yıllarda Küçükköyün Çiftlik mevkiinde bulunan M.Ö.6. yüzyıla ait aryballos (koku kabı) Haliç'in yukarı ucundaki yerleşmenin izleri sayılabilirler.

Roma İmparatorluğunun son yüzyılında ve Ortaçağ başlarından itibaren gelişen İstanbul, IV. yüzyıl başlarında Konstantin'in bu şehri devletin Roma'nın yanında ikinci başkent yaparak onu imarı ve Haliç'in Cibali ile Fener arasında kesinlikle bilinmeyen bir yerinden başlayarak Marmaraya uzanan yeni surlar yaptırmak

suretiyle genişletmeşi, Hâlice de iç liman olarak büyük imkânlar sağlamış oldu. Az sonra 395'den itibaren İstanbul Doğu Roma İmparatorluğunun başkenti olmuş ve V. yüzyılda II. Theodosius zamanında daha da Batıdan Ayvansaray'dan Marmaraya indirilen surların yapılması ile Haliç, artık büyük bir hiristiyan merkezi olan şehrin bir yanını boydan boya sınırlayan geniş ve emin büyük bir liman olmuştur. Theodosius suru Ayvansaray yakınında Haliç'e indiğinden Sarayburnundan itibaren buraya kadar bir sur duvarı uzatılmıştı. Yer yer kapıları ve önlerinde iskeleleri olan bu surun aralıklarla kare burçlarla takviye edildiği görülür. Ancak, bu surun fazla yüksek olmayan yalın kat duvar halinde oluşu şehrin bu taraftan gelebilecek bir tehlikeyi fazla önemsemediğini belli eder. Sur ile Haliç arasında pek dar bir kıyı şeridi uzanıyordu. Bu şerit üzerinde gemi tezgâhları, tamir ve kalafat yerleri bulunuyordu. Olmalı idi. Fakat bu hususda kesin bilgiler yoktur. Fakat bir çok yerde de surların eteklerini Haliç'in suları yalıyordu. Haliç tarafı surları genellikle IX. yüzyılda İmparator Theophilos (829-842) tarafından yenilenmiş veya ihya ettirilmişti. Bu hususu çeşitli yerlerindeki kitabeler belli ediyordu.

VI. yüzyıl içinde İmparator Justinianos'un yaptırdığı veya ihya ettirdiği dini tesisleri anlatan Yapılar adlı bir kitap yazan Prokopios, "suları daima sakin olan" Haliç'in kışın fırtınalarında gemicilere rahat ve zahmetsiz bir sığınak olduğunu belirttikten sonra, boydan her tarafında demirlemenin mümkün olduğunu bununla Haliç'in şehre büyük bir hizmet sağladığını sözlerine ekler. Böylece VI. yüzyılda Haliç'in Akdenizin başlıca tabii limanlarının başında geldiği anlaşılır. Prokopios'un yazdığına göre, Haliç'in iki kıyısında Justinianos'un yaptırdığı tesisler arasında, sol kıyıda, Aziz Laurentios adına harap bir kilise ihya olunmuş, Blakhernai (= Ayvansaray) bölgesinde sur dışında ise Meryem adına yeni bir kilise yapılmıştı. Bu su kıyısında yükselen çok uzun yüksek ve muhteşem bir yapı idi. Aynı imparator burada yine sahilde Priskos ile Nikolaos adlarına da bir kilise kurdurmuştu. Öyle ki, bunun temelleri kıyının

ötesinde su içine atılmıştı. Halbuki aynı yazar, Gizli Tarih adı verilen başka bir eserinde, onun "...dalgaları yapılar ile boyunduruğa alma...." ve "parayı suya gömmek" merakı ile alay eder. Yeni Haliç köprüsünün ayaklarının yapımı sırasında 1972'de Ayvansaray da surlar dışında toprak içinde bulunan çok ince ve değişik bir işçiliğe sahip, üzerlerinde çeşitli hayvan kabartmaları olan VI. yüzyıla ait iki sütun başlığı herhalde Justinianos'un bu yapılarından birinin kalıntıları olmalıdır. Daha ötede, Haliç'in yukarı ucunda, arazinin dik bir yamaç halinde suya indiği yerde, herhalde Eyüp'de, Kosmas ve Damianos adlarına evvelce yapılmış kiliseyi de ihya ettirmiş ve bu bölge Aziz Kosmas'dan dolayı Kosmidion olarak adlandırılmıştır. Haliç'in karşı yakasında kurulan Anthimos kilisesinin ise temellerini dalgalar okşuyordu. Bunun etrafında mermer sütunlu geniş bir avlu da yapılmıştı. Kıyıya uzak bir Bizans yapısı kalıntısı, çevre yolunun köprüye inişinde soldaki yarda görülmektedir. Nihayet aynı kıyıda Haliç'in girişinde, şimdiki Galatada da Hagia Eirene adına muhteşem bir kilise daha yaptırmıştı. Bu kilisenin yerinde sonraları Lâtinlerin San Domenico-San Paolo kilisesini yaptırdıkları genellikle kabul edilir. Fatih'ten sonra bu kilise Arap camii adı verilen cami olmuştur. Eski çan kulesi olan minarenin altındaki dehlizde, VI. yüzyıla tarihlenen tuğladan yapılmış duvar kalıntıları vardır. Bunların Eirene kilisesinin izleri olduğuna ihtimal verilir. Böylece, Prokopios'un ifadesine göre Haliç'in iki kıyısı imparator Justinianos'un gayreti ile imar edilmiş ve güzelleştirilmiş oluyordu.

Ortaçağda Haliç Akdeniz ve Yakın Doğunun en önemli ve en hareketli ticaret merkezi olmuştur. Burada o çağın dünyasının kuzey-güney yoluyla veya doğu-batı kara yoluyla gelen bütün ticareti düğümleniyordu. İstanbul bundan aldığı gümrük harçları ile geniş ölçüde faydalanıyordu. Aynı zamanda Haliç kıyıları o çağın dünyasının her bir köşesinden gelmiş tüccarların toplandıkları merkezdi. Artık Bizans devrinde Haliç kıyılarındaki yerler, burada kapılar, iskeleler ve arkalarındaki kilise ve manastırlar ile adlandırılıyordu. Şimdiki Sirkeci'deki Eugenios kapısı ile

Khalkedonisia iskelesi, büyük dini törenlerde kullanılıyordu. Eugenios kapısı üzerindeki Kentenarios burcu denilen kule, Bizanslıların Haliç'in girişini kapatmak ve kontrol altında tutmak için gerdikleri bir zincirin bir ucunun bağlandığı yer idi. Zincirin öteki ucu, karşıda Galata surlarına ait Kastellion'a bağlanıyordu. Bu kulenin bodrumu Türk devrinde önce Kurşunlu mahzen olarak adlandırılmış, XVIII. yüzyılda da cami haline getirilerek, yer altı camii olarak günümüze kadar gelmiştir. Haliç'i kapatan zincir, bu tabii limanın girişini 1453'e kadar tek istisna ile kontrol edebilmiştir. Sepetciler köşkü ile Sirkeci arasında bir koy vardı ve burada İlkçağdan beri kullanılan Prosforion limanı bulunuyordu. İstanbul Boğazı veya Marmara yoluyla gelen yiyecek maddeleri burada boşaltılıyordu. Bu limanın başında VI. Kostantinos (780-797) zamanına kadar sığır ve domuz pazarı da toplanıyordu. Az daha ileride Eminönü-Bahçekapı bölgesinde ise yine esaslı ilkçağa ait Neorion limanı bulunuyordu. Ancak bu iki liman da, Haliç'in güney kıyısındaki surlar önündeki girintiler gibi Bizans devrinde dolmuş ve gitgide işe yaramaz hale gelmiştir. Bu dolma olayı, kıyıların biçimlerini de değiştirmiştir. Eminönü çevresindeki Eksartesis denilen iskele devlet tezgâhlarının yeri idi. Gemi demirleri, yelkenleri ve kürekleri burada hazırlanıyor ve gemiler donatılıyordu. Eminönü ile Unkapanı arası şehrin en önemli iskelesi idi. Önceleri Zeugma sonraları Perama denilen bu kıyıya yanaşan kayıklar Haliç'in karşı yakasındaki Sykai veya Galata'ya geçişi sağlıyordu. Zeugma'da hiç değilse VI. yüzyılda kereste ve odun antrepolarının da bulunduğu anlaşılmaktadır. Halicin bu kıyısında başka bir iskele yoktu. Bahçekapısından Unkapanına kadar uzanan kıyıda XI. yüzyıldan itibaren Yakın Doğuda Ortaçağ 'da geniş ölçüde ticaret işleri yapan İtalyan sitelerinin ayrı ayrı bölgeleri sıralanıyordu. Ortaçağın ikinci yarısında kurulan bu merkezler Venedik'lilere, Amalfi'lilere, Pisa'lılara ve Ceno-va'lılara ayrılmıştı. Bunların kiliseleri depoları ve hanları vardı. Bu bölgede günümüze kadar gelen Balkapanı hanının bodrum kısmı, Venedikli'lerin bu ticaret merkezinin son hatırası

olarak kabul edilir. Yine burada Sirkeci taraflarında Almanlara ayrılmış bir bölgenin varlığı da bilinir. Yenicami yerinde de Yahudiler yaşıyordu. Süleymaniye ile Sultan Selim tepelerinin oldukça dik Haliç'e inmesine karşılık arada Fatih den itibaren Haliç'e inen kıyı düzlük halinde idi. Buraya Platea (= yassı, düz) deniliyordu. Bunun ortalarında ise Fatih tepesinin alçak bir çıkıntısı vardır. Bu hipoteze göre Platea'da imparatoriçe Pulkheria'nın sarayı yapılmıştı. Biraz daha ötede Petri kapısı ile Fener arasındaki düzlük, belki korunmasındaki güçlük gözönünde tutularak içeriden bir duvarla çevrildiğinden, etrafı sur çevrili bir iç kale meydana gelmişti. XVII. yüzyıl sonlarından itibaren Petrion hisarının içine Ortodoks Patrikhanesi yerleşmiştir. Fener'de daha Bizans devrinde bir fenerin bulunduğu anlaşılmaktadır. XII. yüzyıldan itibaren önem kazanarak gelişen ve sonraları imparatorluğun merkezi Blakhernai sarayının, Ayvasaray daki koyda bir iskelesi vardı. İmparatorların deniz yoluyla geldiklerinde kullandıkları bu iskele ve kapı önemli bir merkez idi ve Basilike Pule (= İmparator kapısı) olarak adlandırılıyordu. Bu kapı gerisindeki mahalle Bizansın son devrinde devletin ileri gelenlerinin konaklarının toplandığı en zengin bölge idi. Türk devrinde burada bir semte verilen Balat adı gerçekten Palation (= Saray)'dan geliyor ise, buranın da Blakhernai sarayı kompleksi ile ilgili olduğuna inanmak gerekir. İstanbul'un Haliç'e komşu olan kıyısında ve bunun arkadaki yüksekliklerinde gerilere doğru bir çok manastır sıralanıyordu. Bilhassa Haliç'e hâkim burunlar ve tepelerin yüksek noktaları böyle dini tesislerin kurulmasında tercih edilmişti. Adları kaynaklarda geçen bu çeşit tesislerden bir kaçının kiliseleri günümüze kadar gelmiştir. Unkapanının üst tarafında XII. yüzyılda yapılan ve Bizansın en büyük ve en önemli manastırlarından olan İsa Pantokratoros'un kilisesi, Zeyrek kilise camii olarak durmaktadır. Bu manastırın altındaki büyük sarnıçlardan bir tanesi ise Atatürk bulvarı kenarında görülebilir. Daha yukarıda, Fatih'e yakın bir yükseklik üstünde ise XI. yüzyıl sonlarında kurulan Pantepoptes manastırının kilisesi ise Fatih vakfından

Eski İmaret camii olmuştur. Bu iki tesisin daha yukarısında ise Haliç'in her tarafından görülen bir noktada Bizansın Aya-sofya'dan sonra ikinci büyük mabedi olan büyük Havariler kilisesi şimdiki Fatih camii yerinde yükseliyordu. Bunların yüksekliklerde olmalarına karşılık aşağıda Haliç'e yakın düzlüklerde de dini tesisler kurulmuştu, Cibali'de eski Theodosia kilisesi olan Gül camii, Ayakapı iç tarafında hangi yapının parçası olduğu bilinmeyen bir şapel ile XVI. yüzyılda Sinan Paşa mescidi olan son devir Bizans mimarisi özelliklerine sahip anonim başka bir şapel bu arada sayılabilir. Bugün artık hiç bir izi kalmayan Şeyh Murad mescidi de eski adı bilinmeyen bir kilise idi. Haliç'e hâkim Fener sırtlarında XIII. yüzyılda kurulan Panagiotissa manastırı Moğol hakanı Abaka Hanın karısı Maria tarafından genişletildiğinden Mongouliotissa olarak adlandırılmıştı. Kilise çok değişikliğe uğramış bir yapı olarak hâlâ kilise olarak kullanılmaktadır. Fakat bu bölgeden Haliç'in üzerinde gösterişli bir noktada kitlevi yükselen bir başka büyük manastır Çarşamba ile Haliç arasındaki yamaçta bir topuk üstünde XIII. yüzyılda şimdiki biçimi ile yapılan Pammakaristos manastırındır ki, kilisesi XVI. yüzyıl sonlarından beri Fethiye camii olmuştur. Karagümrük ile eskiden adı Kynegion olan Balat arasındaki yayvan vâdi Bizans çağında manastırların adeta toplandığı bir dini bölge olmuştur. Buranın merkezini Türk devrinde Kesmekaya olan Petra teşkil ediyordu. Buradaki manastırların bazı kalıntıları Karagümrük'de Kasım Ağa, Kefeli ve Odalar mescidleridir. Fakat çok önemli bir manastır surlara yakın bir yamaçtaki Khora manastırındır ki, XIV. yüzyıl başlarında devlet ileri geleni ve fikir adamı Metokites tarafından ihya edilen bu tesisin muhteşem duvar resimleri ile süslü kilisesi sonra Kariye camii olmuştur. Metokites'in sarayı da manastıra komşu idi. Daha aşağıda VI. yüzyıldan beri Bizansın kutsal ziyaret yeri olan Blakhernai Meryem Kilisesi ve ayazması 1434'de yanmış ise'de, yerine yapılan kilise ortodokslarca hâlâ önemle saygı görür. Haliç'in kıyısında surların denize kavuştuğu köşede de esaslı belki Thekla kilisesi olan Atik Mustafa Paşa camii bulunmaktadır. Bunun 150 m. kadar ötesinde surlar dibinde bugün sadece bir

duvarı kalan Toklu İbrahim Dede mescidi de eski adı bilinmeyen bir Bizans şapelidir.

Bizans devrinde Haliç'in güney kıyısının iş, ticaret, denizcilik, dini tesisler ile dolu bir bölge oluşuna karşılık, kuzey yakada etrafı surlarla çevrili ayrı bir şehir olan ve XIV. yüzyıldan itibaren de Cenovalıların bir sömürgesi olan Galata dışında belirli bir şey yoktur. Tabii karakterini koruyan buradaki sırtların, Haliç'in bir kenarında orman ve yeşillikleri ile bir şerit teşkil ettiğine ihtimal verilebilir. Belki buralarda tarihte pek iz bırakmayan önemsiz ve ufak yerleşmeler ile tek tük manastırlar da vardı..Fakat Bizansın, Haliç'in kuzey kıyısından pek faydalanmadığı bir gerçektir.

Bu kuzey kıyısında IX. yüzyılda Theophilos'un bir savaş malzemeleri ambarı yaptırdığı Armamentareas bir ormanlık içinde idi ve burada Theophilos'un karısı Theodora'nın yaptırdığı Panteleimon manastırı vardı. Burası herhalde Hasköyün yukarısında Kâğıthaneye dönen köşe civarında olmalıdır. Eminönünde olduğu gibi, Haliç'in yukarı kıyısında da gemilerin donatıldığı bir Eksartysis vardı. Erken Bizans devrinde de Zeytinlikler denilen yüksek bir yerde ve Haliç'in bu tarafında büyük bir cüzzamhane yapılmıştı. Esasını Aziz Zootikos'un kurduğu bu tesis İstanbul'a Balkanlardan inen akınlarda hayli zarar görmüştü. Belki Galata'nın Kasımpaşa'ya inen yamacında, veya Kasımpaşa tepesinde olan bu cüzzamhanenin kesin yeri bilinmez. Fakat bir kaç yıl önce Şişhane'de Kanser araştırmaları merkezi yapılırken bulunan büyük sarnıcın da bu vesile ile Zootikos cüzzamhanesi ile ilgisi ihtimali üzerinde durulabilir.

Bizans İmparatorluğu Haliç'i emin bir iç deniz görmüş ve girişini de zincirle kapattığına göre, buradan bir tehlike gelebileceğini düşünmemişti. Batıdan gelen Bulgar, Avar akınları şehrin kara tarafı surlarını aşamıyordu. Haliç'in yukarı yakasına ilerleseler bile, o çağın ölçülerine göre geniş olan Halici ellerindeki imkânlar ile geçemiyorlardı. Zaten geçebilseler de, orada etekleri suya değen surları önünde tutunabilmeleri mümkün

olamazdı. Güçlü donanmalar ile İstanbul önlerine gelen Araplar ise Marmara tarafından hücumla geçmişler, Bizanslıların en tehlikeli silahı olan "Rum ateşi" ile Marmaranın lodos fırtınaları onlara burada zor anlar yaşatmıştır. Arap donanması hiç bir vakit Haliç'e girip bir kuşatmaya girişemedi. Haliç'in savaş harekâtına sahne olduğu tek olay, 1203'de İstanbul önlerine gelen Dördüncü Haçlı seferi sırasında. Haçlılar, Galata'da zincirin bağlandığı Kastellion denilen kaleyi aldıktan sonra girişi açmışlar ve donanma Haliç'e girmiştir. Donanma Haliç kıyısında Balat ile Petrion arasında, surların suya en yakın oldukları yerden hücumla geçmiş, gemilere konan çıkarma tablaları doğrudan doğruya surlara indirilerek kısa bir süre içinde burçlar ele geçirilmiştir. Venediklilerin başlattıkları bir yangın poyraz rüzgârı ile ilerledikçe şehrin ele geçirilmesi kolaylaşmıştır. Tahtından indirilen bir imparatorun isteği üzerine ona yardım bahanesi ile yapılan bu işgalden az sonra şehir Haliç kıyısından Marmara'ya kadar bir daha yanmıştır. Tahtına dönen imparatorun vaadlerini yerine getirmemesi üzerine 1204'de yeniden şehri almağa girişen Latinler bu defa Cibali ile Ayakapısı arasında hücumla geçerek yeniden şehre girmişlerdir. Yeni bir yangın sağlam kalan mahalleleri de bu arada yok etmiştir. Latin istilâsı sırasında Haliç kıyılarındaki bu yangınlar, şunu gösterir ki, burada başlayan bir ateş, kuzey rüzgârı ile günlerce sürmekte ve sırtlara çıkarak Marmaraya doğru kolayca ilerlemektedir. Nitekim 433'de Neorion limanında 465'de bir balıkçı dükkanında, 559'da tekrar Neorion limanında, 1040'da Eksartysis'de çıkan yangınlar şehre büyük zarar vermiştir. 1261'de de Bizanslılar şehre Latinlerden geri alınca, Haliç kıyısındaki Latin mahallelerini tutuşturmuşlar, 1291'de 1303, 1308, 1351'de Haliç'in çeşitli yerlerinde yangınlar çıkmış ve geniş sahaları harap etmiştir.

Türklerin 1453'de İstanbul kuşatmasında ise, zincir yine Haliç'in girişini engelliyordu. Bizansa yardım getiren Hristiyan gemilerin geçit vermek üzere aralanan bu zincir Türk donanması için önemli bir engel olmuş ve ancak 21 Nisan gecesi Galata

sırtlarından aktarılan gemilerin Haliç'e indirilmesi ile fonksiyonunu kaybetmiştir. Fatih ordusunu şehrin kara tarafından kuşatmak üzere akarsuların üzerinden geçirirken, Halicin yukarı ucunda fıçılar üzerine kurduğu bir köprüyü kullanmıştır. O yıllarda Batıda yapılan bir minyatürde bu köprü işaret edilmiştir.

Türk devrinde Haliç hızla ve daha değişik şekilde gelişmiştir. Burası kısa süre içinde imparatorluğun büyük bir savaş ve ticaret limanı halini almış ve kıyılarında da buna göre bir değişiklik meydana gelmiştir. Osmanlı Beyliğinin devlet tersanesi Gelibolu'da idi. Fetihden sonra bir süre Marmara kıyısındaki eski Bizans limanı, Kadırgalimanı adıyla kullanılmağa devam etmiş ise de, rüzgârlardan daha emin olan Haliç tercih edilerek Kasımpaşa deresi ağzındaki sahada tersane tesisleri kurulmasına başlanmıştır. Esası XV. yüzyıl sonlarına ait Vavassore resimlerinde Pera adıyla işaretlenen Galata surlarının yukarısında, Kasımpaşa koyu önünde demirli kadırgalardan başka karada yapılmakta olan veya kalafatlanan kadırgalar da gösterilmiştir. Haliç ise değişik tiplerde kadırğa ve kalyonlarla doludur. Zaten I. Selim (1512-1520) devrinde Câfer Paşa tarafından genişletilmeğe başlanan Kasımpaşa tersanesi Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) devrinde Kapudan-ı deryâlik makamının kuruluşu ile burada iyice yerleşmiş ve semte de adını veren Güzelce Kasım Paşa (öl. 1543) tersanesi Türk donanmasının merkezi haline getirmiştir. Eski resim ve gravürlerde tersane gözleri ile Kapudan-ı deryâ divanhanesi görülür. Bu divanhane III. Ahmed ve II. Mahmud devirlerinde yenilenmiştir. Deniz tesislerinin gelişmesinde XVIII. yüzyıl sonlarında III. Selim devrinde kâgir olarak Havz-ı atîk'in yapılması önemli bir rol oynar. Sonra buna 1825/26 da ikinci havuz, 1856/57-1869/70 yılları arasında da üçüncü havuz eklenmiştir. Deniz tesisleri Galata surları dibindeki Azep kapısı dışında Haliç'in yukarılarına doğru genişlemiş, Divanhaneden ileride, gemi gözleri, mahzenler, ambarlar yapılmıştır. Burada Darağacı denilen büyük vinçden başka Aynalıkavak sarayının arazisinde 1805'de Valide kızağı, Taşkızak ve Ağaç kızak

yapılmıştır. Böylece Galatadan Hasköy'e kadar aralıklar ile uzanan deniz tesisleri Osmanlı donanmasının ikmal, bakım ve bir ölçüde yapım merkezi olmuştur. Bu tesislerin Haliç'e vermiş oldukları muhteşem görünüşü çeşitli devirlerde yerli ve yabancı ressamlar tarafından yapılan değişik tekniklerdeki resimlerde bulmak mümkündür. Bunlara XVIII. yüzyıl sonlarında yine Kasımpaşa'da kurulan büyük Kalyoncular kışlası da ilâve edilebilir. Devlet donanması tesislerinin Haliç'in Bizans devrindeki boş olan yukarı kıyısında yeni bir hayat sağlanmasına karşılık, ticaret Halicin güney yakasında geliyordu. Sarayburnu'ndan itibaren Haliç'in başlangıcı, bugün Topkapı Sarayı olarak adlandırdığımız Saray-ı Cedîd (= Yeni saray)'ın sınırı, Sur-u Sultanî'nin ucu olan Demirkapıya hizasına kadar Saray'a aitti. Burada kıyıda 1863'lere kadar çeşitli değişiklik ve yenilemeler ile duran ve çok geniş bir kompleks teşkil eden sahil sarayı uzanıyordu. Bunlar ile Sirkeci arasında ise esasî II. Bayazıd devrine ait Sepetçiler köşkü vardır ki, bunun altındaki gözlerde Padişaha ait saltanat kayıkları duruyordu. Daha batıda ise, kıyıdaki bir çıkıntı rıhtım üzerinde, açık bir kasır halinde Yalıköşkü yapılmıştı. Bu ufak yapı, Padişahın sefere açılan donanmayı selâmetlemesine mahsus bir deniz "alay köşkü" idi. Kasımpaşa tersanesi içinde Padişaha mahsus kasırdan başka aynı kıyıda ileride Hasköye yakın muhteşem bir Padişah sahil sarayı olan Aynalı kavak kasrı bulunuyordu. Arkaya uzanan geniş bir bahçe içinde olan bu kasır çeşitli devirlerdeki değişikliklerle günümüze kadar gelmiştir. Haliç'e romantik bir görüntü sağlayan bu zarif sarayın değişik devirlerdeki şekli eski resim ve gravürlerde görülebilir. Daha yukarıda ise şimdi mezbahanın yerinde de Karaağaç kasrı vardı.

Haliç kıyılarında Gümrük emini (= Eminönü) makamından itibaren Yemişkapanı, Unkapanı, Odun iskelesi gibi yerler, deniz yoluyla gelen malların boşaltılıp, ambarlandığı, işlendiği, satıldığı merkezlerdi. Surların önündeki kıyı şeridi ise yelkenli ticaret gemilerinin sahile dik olarak bağlandıkları rıhtım oluyordu. Burada ticaret gemilerinin donatım

bakım ve kalafat işlerinin yapıldığı tezgâhlar yukarı doğru kıyı boyunca sıralanıyordu. Aynı durum karşı yakada Galata kıyısında da vardı. Burada da Kürekçiler, Yelkenciler gibi gemi donatımı ile ilgili esnaf ve sanatkârlar toplu olarak yerleşmişlerdi. Kalafat yeri de bu sanat kollarının bir başkası idi. XVI. yüzyılda Galata sırtlarından yapılan İstanbul resimlerinde ve panaromalarında, şehrin bu kıyısının aldığı yeni görünüş gayet bellidir. Flensburglu Melchior Lorichs'in İstanbul manzarasında, bu kıyı bazıları palamarda, bazıları hareket halinde bazıları ise donatımı yapılmamış kuru tekne halinde irili ufaklı, kürekli ve yelkenli gemilerle dolu bir durumdadır. Büyük bir İmparatorluğun başkentinin deniz yoluyla ticaret bağlantısını sağlayan ve böylece gerçek manası ile İstanbulun limanı halini almış olan Haliç'in güney kıyısında Eminönünden Ayvansaray'a doğru kalabalık bir yerleşme de başlamıştır. Eminönü-Unkapanı arası daha çok gemilerin boşalttıkları mallar ile bağlantılı olarak bir ticaret merkezi halinde gelişmiş ve bu merkez Eminönü-Tahtıkal'a (= Tahtakale) kesiminde bilhassa yoğun olarak yukarıya Bayazıd'a doğru çıkmıştır. Bugün bu bölgede görülen XVII-XVIII. yüzyıllara ait bir kısmı nisbeten iyi durumda bir kısmı çok harap hanlar bu ticaret bölgesinin genişlik ve zenginliğinin açık delilleridir. Burada da ayrıca gemilerin yelken makaralarını yapan makaracılar, çekiciler, halatcılar yerleşmişti ki, bunlardan halâ aynı yerde sanatlarını sürdürenler vardır. Haliç'in buradaki kıyılarının yukarı bölgeleri, "temiz hava" olarak kabul edilen poyraz rüzgârını aldığından evler ve ileri gelenlerin konakları ile kaplanmıştı. Bugün hâlâ Süleymaniye'ye doğru uzanan yamacın değişik kesimlerinde bu konaklarının bazılarının sonuncularına raslamak kabildir. Kaynaklar bu bölgede Süleymaniye yakınında Mimar Sinan yapısı, üçyüz odalı, yedi hamamlı ve harikulâde manzaraya sahip Siyavuş Paşa sarayından bahsederler. Bin iki yüz penceresi olan bu saray (veya konak) 1660 yangınında mahvolmuştur.

Eminönü bölgesinde XVI. yüzyıla kadar topluca yaşayan Yahudiler (Havraları Yeniceamii Hünkârkasrı yanında elân durur)

XVII. yüzyılda buradan çekilmişler karşı yakada, Hasköy'e yerleşmişlerdir. Ayrıca Balat'ta bir koloni halinde günümüze kadar yaşamışlardır. Unkapanı-Küçükpazar, Cibali semtleri ise Karadeniz kıyılarından gelen bilhassa Bartın, İnebolu, Cide v.b. halkının yerleştikleri yerler olmuştur. Buna karşılık, Fener ve çevresi Rumların yoğun olarak toplandıkları bir bölge olduğundan burada Fener beyleri denilen Rum ileri gelenlerinin bilhassa kıyı boyunca kâgir yapılı, fakat içleri Türk üslûbunda zengin surette bezenmiş evleri, konakları yapılmıştır. Bu konaklardan son kalan bir kaçı Haliç sahil yolunda hâla durur. Balat ve Fener'in yukarısında ise Osmanlı Devletine bağlı Beylik halinde idare edilen, Romanya'daki Eflâk ve Boğdan voyvodalarının geniş arazi içindeki sarayları Haliç'e hâkim yerlerde yükseliyordu. Bunlardan Boğdan sarayının şapeli, son yıllarda gecekondular arasında kaybolmuştur.

Osmanlı devrinin Haliç'i donanma, ticaret, gemicilik tesisleriyle birlikte iki kıyısında da yoğun bir yerleşme yeri olmuş, bunula beraber iki kıyı arasında bağlantı çok sayıda iskeleler ve bu iskelelerden devamlı olarak iki yakayı bağlayan pirime denilen iki ucu sivri, ancak dibine oturabilen gayet hafif kayıklarla sağlanmıştı. Bu kayıklar klâsik şekilleri ile, geçen yüzyıl sonlarına kadar kullanılmıştır. Zarif ve biçimli çizgileri ile Haliç'e ayrı bir güzellik veren bu kayıkların ortadan kalkışı büyük bir kayıptır. İskelelerin başlarında da ağaçların gölgelediği küçük meydanlar doğmuştur. Buralarda genellikle güzel bir meydan çeşmesi ile bir camii yapılmış, etrafında su üstüne çıkan kahvehaneler kurulmuştu. Azapkapısında XVIII. yüzyıl başlarına ait Valide Saliha Sultan çeşmesi bunların en muhteşemidir. Buraya da ondan dolayı Çeşme meydanı deniliyordu. Karşıda Marmaranın çeşitli limanlarından gelen yelkenli gemiler daima belirli iskelelere yanaşırlar, yolcu ve yüklerini buradan alıp buradan boşaltırlardı. Haliç'deki bu iskeleler gemilerin geldikleri yerin adları ile anılırdı. Çanakkale boğazındaki Çardak'dan gelen gemiler de Haliç'de Çardak iskelesine yaklaşırlardı. Bu iskele başında bir

Ellialtıncı ortanın idaresinde bir Yeniceri kolluğu (karakolu) ile bir Yeniçeri kahvesi vardı ve burası Haliç iskelelerinin en tanınmışlarından biri idi. Bir yeniçeri şairi :

Çardakdaki Elli altı kahvesi

Lebi deryâda muhabbet kafesi

beyti ile başlayan uzun bir destanda buradaki kahvehanelerinin mimarisini ve zenginliğini anlatır. Yeniçerilik kaldırıldıktan sonra, şehrin yiyeceğinin indirildiği bu iskelebaşı ihtisap Ağalığı makamı olmuştur. Burada ayrıca ateş kayığı denilen yangın söndürmede kullanılan tulumbacı kayıkları da dururdu. Haliç'in yemiş iskeleleri yakınında ki bu Çardak iskelesi suçlu Yeniçerilerin Bayazıd'daki Yeniçeri ağası sarayında mahkeme edildikten sonra cezalarını çekmek veya idam edilmek üzere kayığa bindirildikleri yerdi. Unkapanı iskelesi başında da küçük meydan Süleyman Subaşı camii, Hafız Ahmed Ağa Çeşmesi ve XIX. asırda güzel bir kahve binası ile süslenmişti. Bugün bunlardan yeri değişmiş olarak sadece çeşme kalmıştır.

Haliç'in Türk devrinde ticaret, gemicilik merkezi olması yanında üçüncü bir özelliği de burada İstanbulun manevi fethi ile ilgili büyük saygı gören bir mezarın bulunmasıdır. İslâm efsaneleri Peygamber zamanından beri Arapların İstanbul kuşatmaları sırasında surlar dibinde çeşitli sebeplerle şehid edilen müslümanların hatıralarını yaşatmıştı. İstanbulun 1453'de fethinden sonra bunların herbirine sembolik mezar yerleri tesbit olunmuş ve buralar ziyaret yerleri olmuştu. Bu çeşit nümelceş veya sahabe kabirlerinin en fazla toplandıkları bölge İstanbul'un Haliç kıyısındaki köşesidir. Bu da bu efsanelerin içinde gizli tarihi bir gerçek payı olduğunu göstermektedir. Hatta bu yolda yapılan tarih araştırmaları Eyyup Ensari'nin esas şehid edildiği yer surların iç tarafında Ayvanvansaray'da olduğunu ortaya koyar. Her ne olursa olsun, İslâm Bizans çarpışmaları sırasında şehre bir anlaşıma ile giren İslâmlar sonra bir ihanete uğramışlar ve surlara sıkıştırılarak öldürülmüşlerdi. İslâm ve Türk gelenekleri bu tarihi olayı unutmamış ve bunun hatırasını sürdürmüştür. Sonraları Bizansın

Kosmidion adı verilen Haliç kıyısındaki bir manastır arazisinde bu sahabeden Eyub Ensari adına büyük bir ziyaret yeri kurularak burada sembolik bir türbe ile bir camii yapılmıştı. İstanbul Türklüğü, buraya her devirde büyük ölçüde bir saygı göstermiştir. Hatta Padişahların tahta çıktıklarında hakan olduklarının tastiki olan "kılıç kuşanma" töreni daima burada yapılmış ve yeni Sultan saraydan deniz yoluyla Eyup Türbesini ziyarete gelmişlerdir. Türk devrinde Haliç'in bu kesimi, Hazreti Eyub'un türbesi çevresi büyük bir önem kazandığından burada dini ziyaret yerinden başka ufak bir kasaba meydana gelmiş ve yerin ruhaniyetinden manevi bir yardım bekliyen hayır sahipleri burada pek çok camii, mescid, medrese, çeşme, sebîl ve tekke gibi mimari eserler yaptırmışlardır. Ayrıca, burada son uykularına yatmak isteyenler de türbelerini inşaa ettirmişlerdir. Böylece Haliç'in yukarı ucu dini ve kutsal bir ziyaret merkezi olmakla beraber aynı zamanda ölüm ve hayatın iç içe girift olduğu bir yer durumunu almıştır. Eyub'un yanında, etrafında, yakınında şehrin büyük bir mezarlığı doğmuş ve gelişmiştir. Bunları gölgeleyen serviler, Haliç'in yukarı bölgesine koyu yeşil bir fon sağlamıştır. Binlerce mermer mezar taşı, aralarda yükselen türbeler ve sofalar ile sâkin ve romantik bir çevre meydana getirmiştir. Bu mezarlar yukarılara Pierre Loti kahvesine kadar çıkıyordu. Hatta burada bugün sadece temelleri kalan, Şeyhhülislâm Alâeddin Ali Efendi türbesi olduğu tahmin olunan bir türbe âdetâ mezarlıklar sahasının zirvesini teşkil ediyordu. Karşı yakada Galata surları dışında, Kasımpaşaya hakim sırtlarda da geniş bir Türk mezarlığı vardı. Ulu servilerin bir orman gibi gölgelediği bu büyük mezarlık da Haliç kıyısından Şişhane ve Tepebaşına kadar çıkıyor; buradan da Tünel'in yukarı ucundan Tophaneye doğru iniyordu. Taksimdeki Büyük Mezaristana veya Kabristana karşılık Küçük Mezaristan denilen bu mezarlığın Haliç'e yeşil bir şerit halinde kavuşan karakterini eski fotoğraflarda görmek mümkündür. Buraya da cenazeler İstanbuldan kayıklarla getiriliyor ve Meyyit iskelesinden karaya çıkarılarak gömülüyordu. Haliç'e hâkim

sırtlarda üçüncü bir Türk mezarlığı da kuzey yakada Hasköy arkalarındadır. İçlerinde tarihe geçmiş pek çok Türkün son uykularını uyuduğu ve taşları herbiri birer sanat eseri olan aynı zamanda şehrin Türk tapusu olan büyük mezarlıklar son yetmiş yılda merhametsizce ve ayrıca bilgisizce tahrip edilmiştir. Hasköy'ün arkasında musevilerin bir maşatlığı (= mezarlık) da vardır. Kendilerine has mezar tipleri ile dikkati çeken bu geniş sahanın büyük bir hoş görürlükle evvelcé korunduğu eski vesikalardan öğrenilmiştir.

Haliç'in Türk devrindeki görüntüsünün değişmesinde çok büyük bir rol oynayan bir başka unsur da İstanbul'un hâkim yüksekliklerine ve Haliç kıyısından buraya tırmanan yamaçlarına serpiştirilen camilerdir. Şurası açık bir gerçektir ki, Osmanlı devri Türk mimarisi, büyük camileri ve bunlara bağlı manzumeleri estetiklerini tamamlayacak surette araziye yerleştirmiştir. Tanınmış Alman mimarı Prof.B Taut İstanbul'un büyük camilerini bu bakımdan "şehir taşları" (Stadtkrone) olarak adlandırılmıştır. İstanbul'un üzerinde kurulduğu yarımada'nın adeta belkemiğini teşkil eden tepeler silsilesinin Edirnekapısı'ndan Sarayburnuna kadar Haliç'e paralel olarak uzanması Türk devri Haliç'inin büyük mimari eserler ile "taçlanması" mümkün kılmıştır. Şehre Türk medeniyetinin ilk damgası olan Fatih camii ve manzumesi, etrafını saran medreseleri ve Haliç tarafındaki Darüşşifası ile muhteşem bir mimari topluluk olarak, Bizansın Havariler kilisesinin yerinde yükselmişti. Onun XVI. yüzyıl başlarında II. Bayazıd'ın camii, az sonra da Balat sırtlarında Sultan Selim camii takip etmiştir. Mimar Sinan Şehzade camiini Haliç'e bir vadi halinde inen sel yatağının başındaki yüksek noktaya inşaa etmiş fakat Süleymaniye camii için ise Haliç'e bir mahmuz halinde uzanan bir tepeyi seçmiştir. Türk Sanatının en büyük eserlerinden olduğu kadar Türk şehirciliğinin bu kudretli eserini bütün ihtişam ve heybeti ile yalnız Haliç'den seyretmek mümkündür. Bu da Türk devrinin Haliç'e verdiği değer ve önemin büyüklüğünü gösterir. Diğer taraftan bu eseri kubbeleri ile minarelerinin İstanbul silüetindeki ince hesaplanmış estetiği, Haliç'e hâkim

yükseklikleri ne derecede itina ile değerlendirildiğini ortaya koyar. Haliç tepeleri Edirnekapıda yine Sinan'ın eseri Mihrimah Sultan camii ile, daha sonraları da XVIII. yüzyıl ortalarında Nuruosmaniye camii ile süslenmiştir. Haliç'in girişinde, Emin-önü semtinde eski Yahudi mahallesi yerinde ise XVI. yüzyıl sonlarında başlanıp yapımı kesinti ile XVII. yüzyıl ortasına kadar süren Yeni Valide Camii bu eşsiz abideler dizisine yeni bir halka daha eklenmiştir. Şehri Haliç'in bir kenarında eskilerden değişik bir medeniyetin işaretleri olan eserler ve bunları tamamlayan ek binaların kubbeleri ile bezenirken Haliç kıyısından bu hattı balaya uzanan yerlerde de yoğun bir yerleşme ile birlikte aralarda irili ufaklı camiler mescidler yükselmiştir. İstanbul'un çeşitli panoramaları bu hususta en değerli vesikalarlardır. 1810 yılına doğru yapıldığı anlaşılan bir su yolu haritası da Haliç'in bu kıyısının boydan boya sokak düzeni ve evleri hakkında güzel bir fikri verebilmektedir. Geçen yüzyıl ortalarında çekilmiş en eski fotoğraflarda da Haliç'in güney kenarının bu karakteri açıkça görülebilir. Parça parça yeşillik kümeleri ile bölünmüş mahallelerdeki evlerin çoğu ahşap küçük meskenlerdir. Bazı yerlerde devlet binalarının Batı üslubundaki kitleleri yükselir. Aralarda yine ahşap üç-dört katlı büyük konakların varlığı da dikkati çeker. Bu fotoğraflar büyütüldüğünde bugün artık hiçbir izleri kalmayan ve kime ait oldukları unutulmuş bu konakların mimarileri daha belirli olarak ortaya çıkmaktadır. Karşı yakada Galata surları içinde yarı Türk yarı kozmopolit bir Akdeniz liman şehri görüntüsünde gelişmiştir. Kasımpaşa ise tamamen Türk bir yerleşme yeridir. Burada Tersane ve Haliç'e hâkim bir burun üzerinde Kaptanıderya Ceyayirli Hasan Paşa'nın konağı olarak yapılan bina yerinde sonradan deniz hastanesi yapılmıştır. Bu da çeşitli değişikliklerle günümüze kadar gelmiştir.

Çok kalabalık bir yerleşme bölgesi olan Haliç'in güney yamaçlarının en büyük talihsizliği kuzey rüzgârlarına çok açık oluşu ve kıyıda başlayan bir ateşin hızla sırtlara tırmanıp Marmara istikâmetinde bütün şehri kül ederek ilerlemesidir. Etrafları geniş avlularla çevrili olan büyük camiler bu afetten

kurtulmakla beraber etraflarını saran alevlerin şiddetinden kurşunları eriyip akıyor ve minare külahları "çerağ" (yani mum) gibi yanıyordu.

EVleri küçük kıyamet denilen 1509 depreminden sonra ahşap yapılışı bu yangınları arttırmış ve geniş ölçüde yayılma-
larını kolaylaştırmıştır. Fakat XX. yüzyıl başlarına kadar çoğu Haliç kıyılarında başlayan yangınların çok çabuk zararları ortadan kalkmıştır. Ancak son büyük yangınların izleri çok uzun süre kalmıştır. 1539 da Zindankapısı, 1569 da Eminözü Yahudi mahallesinde 1606 da yine Şuhud (veya Çıfıt) kapısında, 1633 de çok büyük bir yangın Cibali kapısı dışında kalafatçı atelyelerinde, 1640 da Balat ta mumhanede, 1653 de Odun kapısında, 1660 da Ayazma kapısı dışında :

Tuttu Ayazma kapusu taşrasından iptida

Hem muvafak kıldı Mevlâ ana bir keskin yeli

Aynı yıl içeride Galata, 1677 de Tersanede 1683 de Ayazma ve odun kapıları arasında, 1693 de Cibali kapısı, 1707 de Eyüp de 1715 ve 1717 de Galata da, 1718 de çok geniş bir yangın Cibali kapısı dışında, 1721 de Küçük Mustafa Paşa da ve Balatta, 1729 da tekrar Balatta, 1731 de Galata da, 1745 de Tersanede, aynı yıl Balat yakınlarında kiremit mahallesinde, 1750 de küçük pazar-
da, 1756 da Cibali de, 1771 de Galata da, 1782 de Balat da çok geniş sahaya yayılan bir yangın, 1833 de Cibali kapısında, 1908 de Çırçır, 1911 de Uzunçarşı ve mercan, 1918 de Sultan Selim-Cibali-Fatih, yangınları binlerce evi ve pek çok değerli eseri mahvetmiştir. Haliç sırtlarında son büyük yangın Fener de 1941 de olmuştur. Şüphesiz bu korkunç afetlerin şehrin Haliç'e komşu sırtlarının görüntülerinin değişmesinde büyük rolü olmuştur.

Haliç'in Türk devrinde bu liman, bir ticaret ve gemi tezgâhları bölgesi, aynı zamanda bir ticaret ve savaş gemilerinin yatak yeri olması yanı sıra, yukarı kesimi şehri halkının açığa kira ve yeşile çıkma ihtiyacını cevaplandıran bir bölge olmuştur. İki derenin Haliç'e kavuştukları yerlerde pek çok yalılar,

köşkler ve sahil saraylar yapılmıştı. Böylece Haliç'in yukarı kesimi aynen Boğaziçi gibi su kıyısında ağaçlar arasında yazlık yalılarının saralandıkları bir saha olmuştur. Eyübün bilhassa Bahariye semtinde toplanan yalılarının resimlerini eski gravürlerde, meselâ Melling'in desenlerinde bulmak kabildir. Buradaki Esmâ Sultan sahil sarayının divanhanesinin göz kamaştırıcı ihtişamı ise Th. Allom'un bir gravüründen öğrenilmektedir. Bu çevreye XIX. yüzyıl sonlarına doğru gelen endüstri bu yalıları ezmiş yok etmiştir. Son kalan birharap ahşap yalı Şah Sultan Camii yakınında 1946 da henüz duruyordu. Bahariye yalılarının ve saraylarının XVIII. yüzyıl sonları ile XIX yüzyıl başlarına ait sahiplerinin adlarını veren listeleri Bostancıbaşı Defterlerinde bulunmaktadır. Burada Padişaha mahsus Bahariye kasrından başka, devlet mülkiyetinde olan ve Padişah kızlarının oturmasına tahsis edilen dört büyük sahil sarayı vardı. Bu yalılarda ölen ileri gelenleri cenazeleri kayıklarla Haliç'den geçirilerek Sirkeçi de Bahçekapısına getirilip, buradan defnedileceği türbeye götürüyordu. Bahariye nin önündeki yassı adacıklara da bazıları yılan adaları, bazıları Bahariye adaları derler. Eyüb un yukarısında Gümüşsu denilen yerde ve Pierre Loti kahvesi yakınında İdris köşkü olarak adlandırılan bir özel köşkün daha XVI. yüzyılda varlığı Haliç'e hâkim bu yerin güzelliğini daha o devir de anlaşıldığını gösterir.

Karşı yakada, Kâğıthane deresinin içlerine doğru Karaağaçdan itibaren de pek çok kasır, yalı ve köşkler yapılmıştı. Karaağaç da bir kasr-ı Hümayun vardı. Derenin içinde ise geniş Kâğıthane çayırıların bir köşesinde İmrahor kasrı yükseliyordu. Bunun daha yukarısında esasî daha eski olmakla beraber XVIII. yüzyılda Damat Nevşehirli İbrahim Paşa nın Kâğıthane mesiresini canlandırması ile muhteşem şekilde yeniden yapılan Sâadabat Kasrı ve ek binaları bulunuyordu. Batı da o sıralarda moda olan su kanallı ve su oyunlarına sahip sarayların bir taklidi olarak yapılan Sâadabatın önünde Cedvel-i sîm (= Gümüş cedvel) iki rıhtım arasından akan Kâğıthane deresi bir takım mermer şelalelerden akıyordu. Sâadabat ve etraftaki pek çok köşk ve yalı,

Patrona Halil ayaklanmasında tahrib edilmişdi. Kâğıthane çayırıları halkın mesire ve "teferrüç" yeri olduğundan Padişahında bu imkânlardan faydalanması için çayırılarda bir "biniş" sarayı yapılması gerekli bulunmuştu. Sâadabat sonra yeniden yapılmış ve çeşitli değişikliklerin arkasından yerinde XIX. yüzyılda Batı uslubunda yapılan büyük Çağlayan kasrı, 1940-1941 yıllarında ortadan kaldırılarak yerine askeri bir bina kurulmuştur. Yüzlerce yıl İstanbul halkının karadan arabalarla, Haliç'ten ise, zarif, yaldızlı kayıklarla geldikleri kıra çıkma ve eğlenme yeri olan Kâğıthane deresi ve çevresi çayırılarının tabii bir park olarak değerlendirilmesi mümkünken, son otuz yıl içindeki idaresizlik bu bölgeyi inanılmaz bir pislik ve bakımsızlık yatağı haline getirmiştir. Osmanlı devrinde derenin bakımı ve kontrolü sağlanmıştı. Hatta yamaçlarda erozyonu önlemek için otların bile koparılması yasaklanmış, derenin çamuru toprakların dökümünde kalıp yapılmak üzere çıkarılmıştır. Böylece derenin Haliç'e çamur getirmesi önemli ölçüde önlenmişti. Bu bakım-ve-nizam ortadan kalkıp, derenin iki kıyısı, her türlü süprütülerini dere yatağına atan kontrolsüz bir endüstri ile dolunca, Kâğıthane vâdisi kış aylarında taşan derenin kapladığı bir bataklık halini almıştır. Bu arada Haliç'in yukarı bölgesi hızla dolmuş ve hatta dere ağızları tıkanmıştır. Bu vesile ile şunu belirtelim ki 1940 lara kadar Haliç vapurlarının sefer yaptığı Kâğıthane vapur iskelesi çevresi bugün sandal bile yaşanmaz hale gelmiştir. Haliç'in kuzey yakasında III. Selim, Hasköy de 1792/93 de büyük bir camii ile birlikte Humbarahane veya Humbaracılar kışlasını yaptırmıştır ki, hâlâ durur. Böylece modern askeri tesislerden de Haliç nasibini almıştır.

Haliç'in iki karşı kıyısı arasındaki bağlantı, tarih boyunca, Türk devrinde ücretleri muntazam tarifeyle bağlanmış olan güzel kayıklarla sağlanmıştı. Venediğin Gondolları gibi. Yalnız buraya mahsus olan bu kayık biçimi ne yazık ki ortadan kalkmıştır. Haliç'in Bizans devrinde dere ağızlarında olduğu bilinen köprüleri Türk devrinde ihya edilmemiştir. Ancak, Kâğıthane ve Alibey dereleri üzerinde ahşap köprüler yapılmıştır.

Fakat Haliç tarihinde önemli olay iki yakayı birleştiren köprülerin yapımıdır. XVI. yüzyıl başlarında Leonardo da Vinci Haliç'e bir köprü projesi hazırlamış, Michelangelo nun da aynı iş için İstanbul'a gelmesi tasarlanmıştır. İlk köprü ancak Azapkapısı ile Unkapanı arasında, Cısr-i Atîk veya Hayratiye adıyla 1836 da tamamlanmıştır. 1845 de Valide Sultan Bezm-i Alem tarafından Karaköy-Eminönü arasında Valide veya Cısr-i Cedid denilen ikinci köprü yaptırılmıştır. 1863 de bu köprü yenilenmiş ve o tarihlerden itibaren 1940 a kadar her iki köprü devamlı değişikliğe ve yenilemelere uğrayarak günümüze kadar gelmişlerdir. 1863 de Ayvansaray-Piri Paşa arasında özel teşebbüs tarafından kazıklı bir ahşap köprü yapılmış ise de Yahudi köprüsü denilen ve geçit parası almak üzere kurulan bu köprü zarara uğrayan kayıkçılar tarafından on gün sonra yakılmıştır. 1940 da şimdiki Atatürk köprüsü Azapkapısı-Unkapanı arasında yapılırken, buradan sökülen eski dubalı köprünün Haliç'in yukarı kesiminde bir yere kurulması düşünülmüştü. Eğer bu tasarı yerine getirilmiş olsa Haliç'in iki kıyısının otuz yıl içindeki gelişmesi başka türlü olacaktır. Kasımpaşa-Karaağaç arası unutulmuş bir bölge olmaktan çıkacaktı. Üçüncü köprü ancak çevre yollarının bir parçası olarak son yıllarda Hasköy hizasında inşaa edilmiştir.

Köprülerin yapımı, arkasından yelken gemilerinin yerlerini demir tekneli ve buharlı vapurlara bırakmaları ile Haliç'in romantik görüntüsü değişmiş, tersane yeni şartlara uyarken Haliç'in kıyılarında fabrikalar, atölyeler ve ufak endüstri merkezleri doğmuş, bunlar ile birlikte Haliç'in bir gezinti ve sayfiye yeri olma karakteri de tamamen ortadan kalkmıştır. Çağın gerektirdiği bu değişikliklerin bir kısmı belki lüzumlu ise de çoğu da lüzumsuz tahriplere yol açmış ve bu arada suyun fabrika artıkları ile zehirlenmesi renginin değişmesi ve dibinin dolmasını önleyici hiç bir tedbir alınmayışı Haliç'in zararına olmuştur. Bu arada Haliç'deki balık nesli tükendiği gibi gezgin balıklarında buraya girmeleri kesilmiştir. Kalın çamur tabakasının içinde çok şeylerin olduğu kesindir.

Nitekim 1850 de bir fransız tüccarının gemiye binerken elinden düşürdüğü altın kesesini aratmak üzere Haliç'in dibine indirdiği dalgıç, dibin çok dik ve çok akıntılı derin olduğunu söylemiş ve keseye rastlayamayışına karşılık burada yirmi tane tunç top bulmuştur ki bunlar derhal çıkarılmıştır. Son devirde bir Beyoğlu eğlencesinden sabaha karşı dönerken köprüünün açık olduğunu farkedemediğinden Haliç'e düşen bir Paşazadenin iki atlı arabası ile Haliç'in dibindeki çamur tabakası içinde kaybolduğu bilinir. Nihayet tersane ve kalafat yerleri önünde bakımsızlık veya ihmâl yüzünden batan gemiler de Haliç'in derinliklerinde kaybolup gitmişlerdir.

Fransız yazarı ve sanatçısı Th. Gautier geçen yüzyılın ortalarında Tepebaşından seyrettiği İstanbul'u ve Haliç'i şu satırlar ile anlatır :

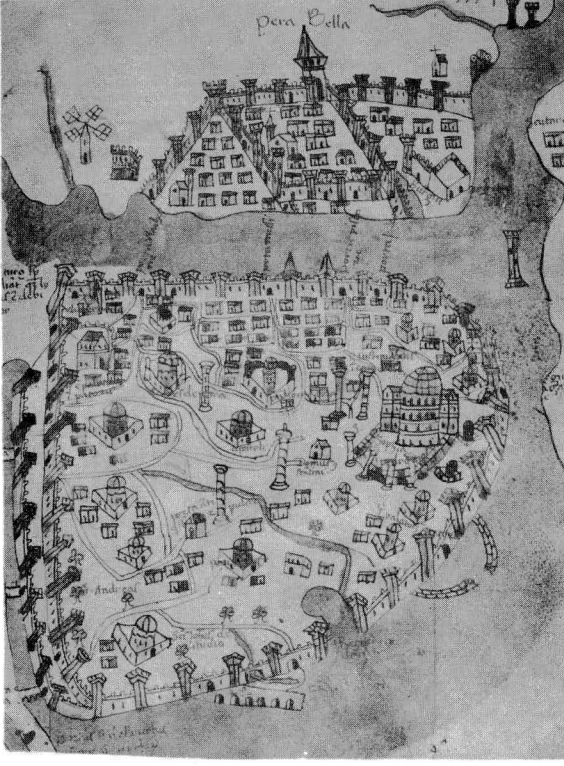
"Haliç'e giden yolu inmeden önce, önüne serili harika görünümü seyrettim. İlk plân, serviler ve mezarlarla örtülü kabartılı ve çukurlu mezarlıktı; ikinci plân, Kasımpaşa mahallesinin koyu renk kirmirilerle örtülü, kırmızımtrak evleriydi; üçüncü plân, Sarayburnundan Kâğıthaneye uzanan körfezin mavi sularıydı; dördüncü plân da İstanbul'un, anfi biçiminde yükseldiği inişli, yokuşlu tepeler teşkil ediyordu. Çarşıların mavimsi kubbeleri, camilerin beyaz minareleri, gök üstünde siyah bir dantel dizisi gibi beliren eski Valens sukemi, servi ve çınar kümeleri; dam köşeleri, bütün bunlar Yedikuleden Eyüb sırtlarına uzanan o harikulade ufuk çizgisine değişik görünüm-ler katıyordu." Gautier' in tasvir ettiği bu güzelliği ihya etmek mümkün değildir. Fakat Haliç yeni bir hüviyet alan şehir ortasında tekrar güzel bir kanal halini alabilir. Bunun çareleri ise ayrı bir konu olarak ayrıca işlenmelidir.

B İ B L İ Y O G R A F Y A

- 1- Anonim, Constantinopel zur Zeit S. Süleiman des Grossen nach einem Bilde von Melchior Lorichs, "Bosporus-Organ des Deutschen Ausflugs-Vereins G. Albert" sayı 1 1906 s.8-44.
- 2- A. Haydar Alpagut, Marmara'da Türkler, İstanbul 1941, s.105-157.
- 3- Feridun Dirimtekin, 14. Mıntika Blachernae, "Fatih ve İstanbul" I, sayı 2 1953 s.193-222
- 4- Feridun Dirimtekin, Fetihden Önce Haliç surları, İstanbul Enstitüsü Yayını İstanbul 1956.
- 5- Semavi Eyice, İstanbul, Tarihi eserleri maddesi, İslâm Ansiklopedisi V, 2, s.1214/44-1215/157.
- 6- Semavi Eyice, Galata ve kulesi, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayını İstanbul 1969.
- 7- R.Janin, Constantinople byzantine Développement Urbain et répertueré topographique 2. baskı Paris 1964. s.287-293, 455-467.
- 8- Reşat Ekrem Koçu, Bostancıbaşı defterleri, "İstanbul Enstitüsü Mecmuası" IV 1958 s.39-90.
- 9- M. Mes'ud Koman, Eyüp Sultan, Loti kahvesi çevresi, İstanbul 1966.
- 10- Misn M. İs. Nomides, To Petrion tou keratiou, İstanbul 1938.
- 11- A. Mordtmann, Esguise topographique de Constantinople, Lille 1892.
- 12- A. Mordtmann, Die Hafenguartiere von Byzanz "Mitteilungen des Deutschen Excurcions-Clubs in Constantinopel" Heft 3 1891 s.1-24.
- 13- E. Oberhummer, Keras maddesi, Pauly-Wissowa, Realencyclopaedie XXI, XI, I (1921) süt. 257-262. 1 harita ile ve Chrysokeras

maddesi, ay. yerde VI, III₂ (1899) süt.2513

- 14- E. Oberhummer, Constahtinopel unter Suleiman dern Grossen, dem aufgenommen durch Melchior Lorichs, München 1902.
- 15- J.B.Papadopoulos, Les palais et les églises des Blachernes Atina 1928.
- 16- J.B.Papadopoulos, L'églises de st. Laurent et les Pulchériana "Studi Bizantini e Neo-ellenici" II Roma 1927 s.59-63 ve 2lev.
- 17- A.M.Schneider, Mauern und Tore Goldenen Horn zu Konstantinopel "Nachrichten der Akad. d. Wissenschaften in Göttingen" 1950.
- 18- A.M.Schneider , Die Blachernen, "Oriens" IV 1951 s.82-120.
- 19- Recep Ülke, İstanbul Anıtları, Ayvansaray, Balat ve Fener Semtlerindeki Anıtlar, İstanbul 1957.
- 20- Süheyl Ünver, Fatihinoğlu Bayazıd'ın su yolu haritası do-layısıyla 140 sene önceki İstanbul, İst.Belediyesi, 500. Yıl dönümü kutlama yayınları, 2 İstanbul 1945.
- 21- K.Wulzinger, Melchior Lorichs Ansicht von Konstantnopol als topographische Quelle "Festschrift G. Jacob" Leipzig 1932, s. 355-368 ve 1 plân.

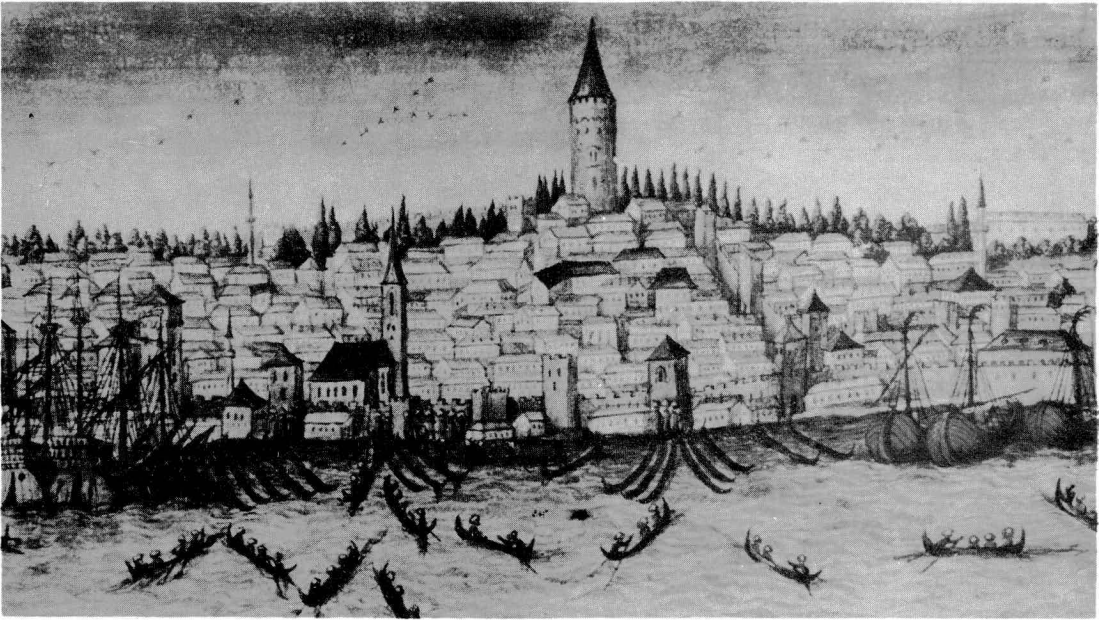
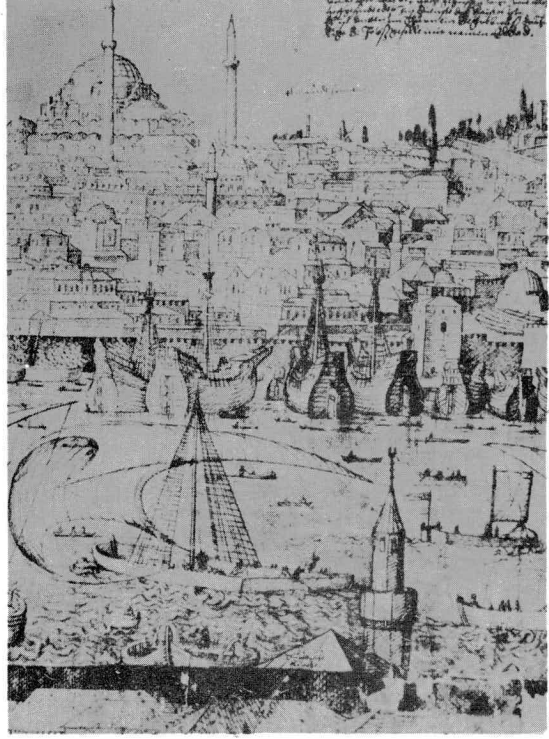

Res.1. Bizans devri sonlarında Haliç,Buondelmonti'nin İstanbul resmi.

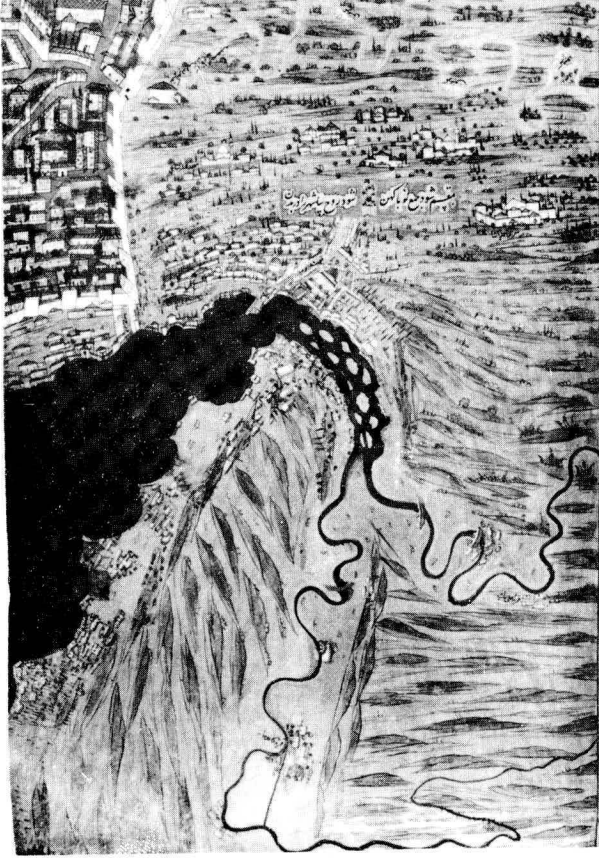

Res.2. Esası Fatih devrine ait, en eski kopyası 1520 ye doğru Vavassore eliyle hak edilen İstanbul gravüründe Haliç.

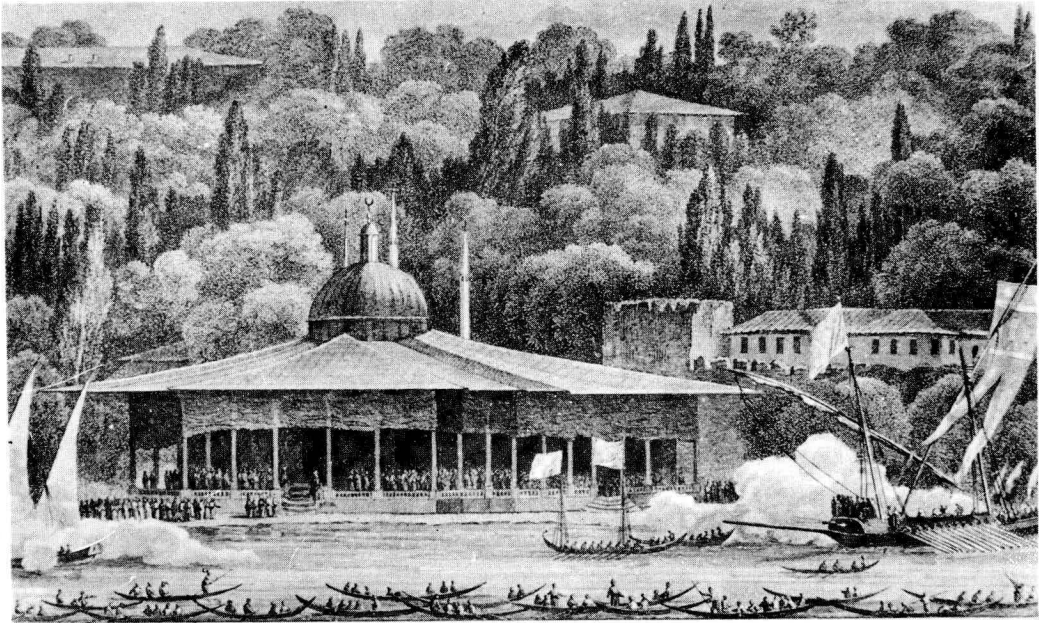
Res.3. Kanunî devrinde
Haliç'den bir kıyı par-
çası. M.Lorichs'in
İstanbul panoramasın-
dan.

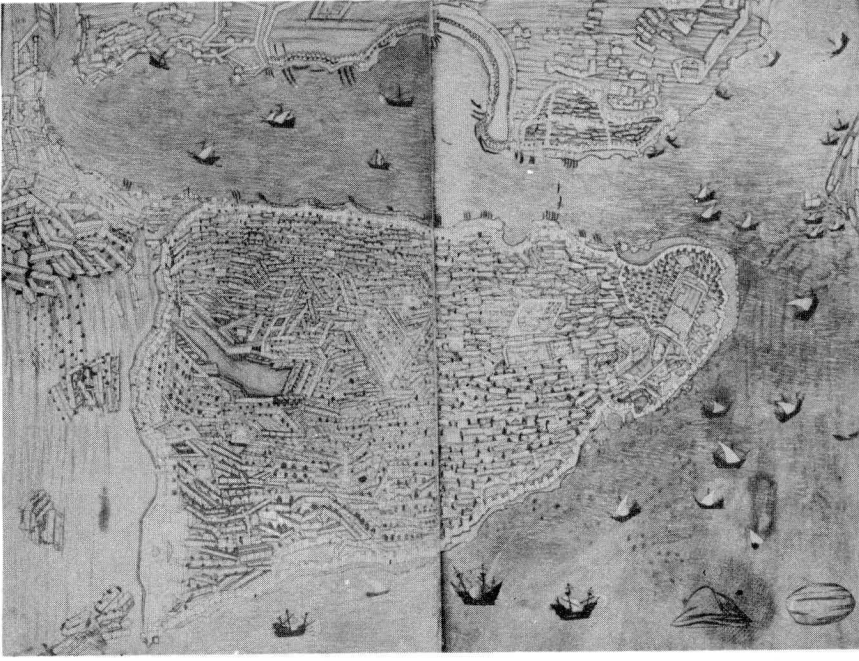
Res.4. Aslı Viyana'da olan 16.yy. sonlarına ait bir İstanbul
resminde Galata kıyıları ve Haliç.

Res.5. İngiltere'de
Chester Beatty ktp.
deki bir minyatürde
Haliç'in yukarı ucu
ve iki dere.

Res.6. Haliç'in aşağı ucundaki saraylardan Sirkeci'de
Yalıköşkü.

Res.7. Seyyid Lokman'ın Hünernâme'sinde Haliç ve Kasımpaşa tersanesi.

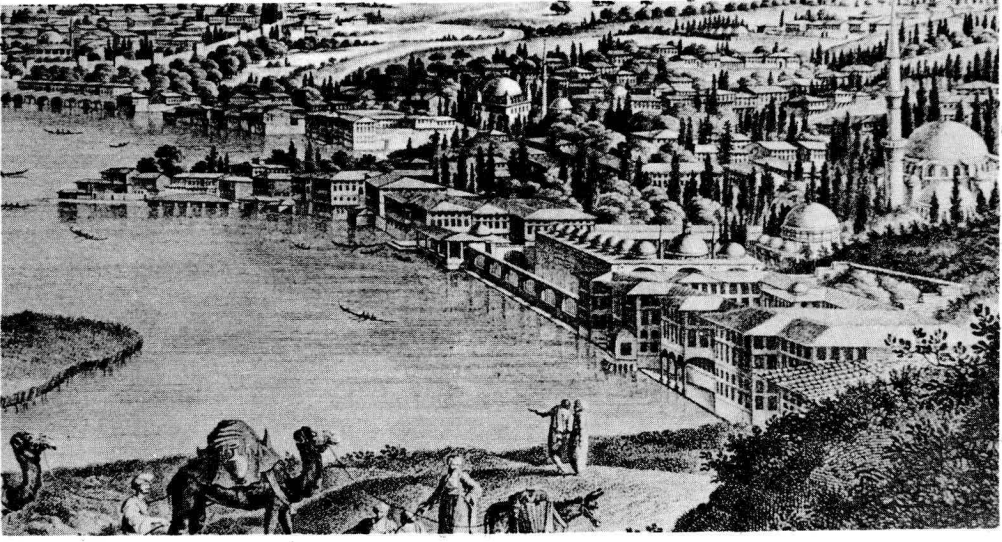
Res.8. Pîrî Reis'in Kitabûlbahriye'sinde Haliç ve Kasımpaşa tersanesi.

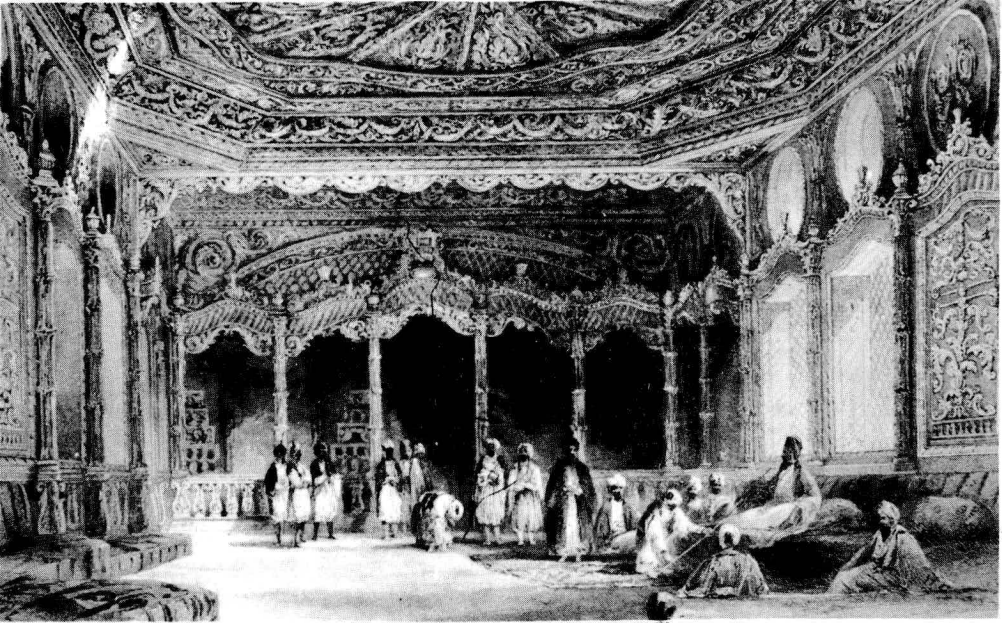
Res.9. XIX. yy. başlarında Haliç, T. Allom'un gravürü

Res.10. XIX. yy. sonlarında Eyüp sırtları, mezarlıklar ve türbe.

Res.11. Eyüp'de yalılar (Melling'den)

Res.12. Eyüp'de Esma Sultan yalısının divanhânesi (Allom'dan) .

Res.13. Kâğıthane deresi ve İmrahor kasrı.

Res.14. Kâğıthane deresi kıyısında Çağlayan kasrı.

Res.15. Haliç'de ilk köprü (Flandin'in gravürü).

Res.16. Eski Karaköy köprüsü ve Haliç kayıkları.

Res.17. Geçen yüzyıl içlerinde Eyüp sırtlarından Haliç (Kuhn'un litografyası).

Res.18. 1860'a doğru Haliç girişinde Sarayburnu'nda yazlık saray.

Res.19. Geçen yüzyılda Kasımpaşa sırtlarında evler ve mezarlıklar.

Res.20. Geçen yüzyılda Haliç, Kasımpaşa tersanesi ve Galata mezarlığı.